

יחוד ואהבה

על פי משנתו של החסיד בעל 'תורת חובת הלבבות'

מנחם קלכהיים

הקדמה

הספר 'תורת חובת הלבבות' נפתח בשער הייחוד ומסתיים בשער האהבה; על פניו נראה שתהום פעורה, מבחינה תוכנית וסגנונית, בין שני שערים אלו - בין חקירה פילוסופית-מתמטית לבין להט אהבת ה' חסידית. על איזה בסיס יש לבסס את האמונה? האם על בסיס שכלי על ידי חקירות והוכחות, או על בסיס רגשי של תחושות דביקות פנימיות בבורא? ננסה במאמר זה לסקור את הדרך בה מובילנו ר' בחיי מברור הייחוד לאהבת ה'.

כדי שנוכל לנתח את המהלך הפנימי בספר, נסקור תחילה את הספר במבט כללי, ואת תכני כל שער ושער בפני עצמם.

דמותו של מחבר הספר החסיד ר' בחיי אבן פקודה תישאר תמיד תעלומה, וכל שנוכל לדעת עליו יהיה 'מפי כתבו'. להט עבודת ה' והאמונה הצרופה בבורא המבצבים מבין השיטין בספר, ודאי מעידים על כך שהם היוו את כל חייו. ישנה גם עדות שהיה דיין בספרד, ויתכן שלעובדה זאת יש משמעות לגבי יחסו של הספר לעיסוק בהלכה. לגבי תיארוך הספר, מביא הר"י קאפח במבוא לתרגומו, שנתחבר בראשית המאה התשיעית לאלף החמישי [ד'ת"ת], וזה ממקם לנו את ר' בחיי כאחד מראשוני הראשונים בספרד, עוד לפני ריה"ל וכמאה שנה לפני הרמב"ם.

סיבת חיבור

בהקדמה היסודית והמרתקת של הספר, משתף אותנו ר' בחיי במחשבותיו על הספר - מה הניעו לכתוב את הספר, וגם - מה כמעט הניאו מלכתבו. ר' בחיי רוצה לבסס לנו את עניינם

1. כל הציטוטים במאמר הם ממהדורת פלדהיים ירושלים תשמ"ד, בתרגומו של הר"י קאפח וצ"ל. תרגומו הבהיר גאל את הספר והביאו לפני הלומדים בשפה השווה לכל נפש.
2. נראה שפער זה דומה ליחס שבין המשפט האמוני-פילוסופי 'שמע ישראל' הפונה אל דעתו של האדם, לבין פסוקי ההמשך 'ואהבת...' הפונים אל רגשו ומעודדים אותו לקיים מצוות. פירוש פסוקי 'שמע ואהבת' מופיעים ומבוארים בכמה מקומות בספר. עמודים ה, כח; ובשער האהבה פרק ב.
3. הרבה קולמוסים נשתברו באשר למקורות הרחנניים שמהם שאב ר' בחיי, ורבים תלו זאת אף בכיתות חסידים מוסלמיות שונות [לדעת קויפמאן מ'האחים הטהורים', (עיין קול הנבואה לרד"ך וצ"ל עמ' נט), ולדעת ברודא מ'הצופיים'], עם ישראל לדורותיו, [למעט התנגדות מועטה בעת הופעתו] קיבלו כאחד מהספרים המרכזיים בביסוס האמונה ועבודת ה', שאף טבע מהפיכה בעולם היהודי בכך שחובות הלבבות הושמו בקדימות לחובות האיברים, וזאת כנגד המציאות של ריבוי העיסוק בחלק המעשי בתורה.

ומקומם של חובות הלבבות ועדיפותם על חובות האיברים, עניין זה הינו משמעותי מאוד במתח המלווה את הספר, בין להט עבודת ה' של היחיד לבין המסגרות ההלכתיות הכלליות. הוא אכן תמה איך עד כה לא נכתב שום ספר בעניינים אלו, וגם עוסקי התורה כמעט שאינם עוסקים בעניינים אלו ומעדיפים "להפליג בעיון בשאלות הנדירות וקושיותיהן"[ת]. ללא הידיעה בעניינים אלו "לא תתכן לו שום מצוה בלי ידיעתן ועשיתן". כדוגמה לכך הוא מביא את ידיעת ברור יחוד ה' שישנה חובת עיון בכך ולא כאמירת ההמון "א-להינו אחד" בקבלה וללא ראייה והוכחה, וברור עניין זה "אין מפלט לדתי מלדעת אותו". ההדגמה מנושא יחוד ה' אינה מקרית, וזאת נלמד מתחילת ההקדמה.

בפתיחת ההקדמה אומר המחבר:

"יתברך השם א-להי ישראל, האחד במושגו האמיתי, האמת, הקדמון במציאות, שטובו תמידי, אשר יצר את הנמצאים להורות על אחדותו, וברא את הנבראים לעדות על יכלתו, וחדש את המחודשים להעיד על חכמתו וטובו הכולל".

ממשפט זה לבדו כבר אפשר להבין את עניינו של הספר לפי תפיסת מחברו - אמונה מבוררת במציאות ה', אחדותו, אמיתתו וטובו התמידי, כאשר לפי תפיסתו - הכרות אלו בכורא נובעות מהכרתנו את ברואיו, שכל בריאתם באה להעיד על כך. אמונה חדורה הנובעת מההסתכלות בבריאה. אין זו סתם הסתכלות חושית במציאות, אלא התבוננות 'מדעית', שכן המדע הוא הטובה הכי חשובה שעשה הבורא לברואיו "שהוא חיים לליבותם ונר לשכליהם".

מטרת חובות הלבבות - "איזון נגלינו ומצפונינו, שיהיו שוים במשמעת לדבר ה'... ויאמת כל אחד מהם את חברו ויעיד לו בכך, ולא יתנגד לו ולא יסתרהו - והוא, שהכתוב קורא אותו תמים"[יב]. נראה שמשמעותו של 'איזון' זה, הוא - שיוויון בין עולם הערכים הפנימי לבין ביצועו 'אחד בפה ובלב'. דבר זה מחייב לשני צדדים - אין מקום לאמירות חיצוניות שאין הלב שותף בהן, וכן - שעל האדם ליישם כלפי חוץ את עולמו הפנימי'.

בספר אין עיסוק בצפייה לגאולה ולמשיח, אלא הוא עוסק בתיקונו המוסרי של הפרט, בעבודת ה'. ישנן התייחסויות בודדות' למגמות הלאומיות של עם ישראל ולמשמעות בחירתם על פני שאר האומות.

סדר ההדרגה שבספר

כבר בהסתכלות ראשונית על הספר ומבנהו בולט מאוד לעין הסדר והארגון בחלוקה הפנימית שלו. ללומד נראה שיש פה איזו סדרנות דקדקנית, דבר שאמנם מצוי לרוב בספרי

4. יש להבחין שהרמב"ם בשמונה פרקים, א עוסק באחדות הנפש וכוחותיה, וכן בתיאור ריה"ל בכוזרי את החסיד- המושל בכל כוחותיו (מאמר שלישי). שהם מדריכים לאיחוד כוחות שונים למטרה משותפת, על ידי מתן מקום לכל כח וכת, וגם 'תמים' הוא תיאור לאדם שלם ומאוחד בכוחותיו השונים שיש לו מטרה פנימית מסוימת שסביבה כוחותיו מתאחדים.

5. העיר על כך ש"י איש הורוויץ, התקופה י ברלין-ת"א תר"ץ 253-247. עיין לקמן הערה 13.

6. עיין שער חשבון הנפש ג, באופן השביעי (עמ' רמג).

הראשונים', אך כאן אין הגדרות הסדר והתוכן מובאות רק כהקדמה או כהערות עריכה, אלא כחלק מהתוכן של הספר. נראה שאין כאן עניין סידורי בלבד, אלא הדרכה של עליה שלב אחרי שלב בשערי הספר. הספר מחולק לעשרה שערים שהם "יסודי חובות הלבבות" והם כוללים את שאר ענייני חובות הלבבות. השערים הם: יחוד ה', בחינה, עבודת ה', בטחון, ייחוד המעשה, כניעה, תשובה, חשבון נפש, פרישות, אהבה. בתוך כל שער ישנה פתיחה המגדירה את מטרת השער, מיקומו בספר וסדרו הפנימי (חלוקת הפרקים). ננסה לעקוב ולחשוף את המסר שבמבנה הספר.

בהקדמתו [עמ' טז-יח], וכן בפתיחה לכל שער, מבאר ר' בחיי את עניינם וסדרם של השערים - "יסודם העליון ובסיסם הגדול" - טוהר יחוד ה', ובגלל שנמנע מאתנו להשיגו מצד עצמו לפיכך חובה עלינו להכירו מצד ברואיו וזה עניינו של שער הבחינה בברואים. הכרות אלו במציאות הבורא מחייבות אותנו בכמה עניינים, תחילתם - המחויבות שלנו לעובדו, כפי שמבואר בשער עבודת ה' שחיוב העבודה נובע ממחויבות שמתוך הכרת ריבוי טובות ה' עלינו⁷. הדבר המרכזי בו באה לידי ביטוי עבודתנו אליו היא בגילויי ביטחוננו בו שכל מאורעותינו הן בהשגחתו ובדברו וזה עניינו של שער הביטחון. מתוך ההכרה בייחודו של הבורא עלינו גם לייחד את כל מעשינו אך ורק לו ולא לזולתו, וזהו עניינו של שער ייחוד המעשה. הבעיה המרכזית שניצבת בפני עובד ה' הרוצה ליחד את מעשיו לה' זה חשש הגאווה הנובע מהשפעה חברתית, ולכן סיגול ענייני הענווה מבוראים בשער הכניעה. במציאות החיים קורה לאדם שהוא טועה ומחסיר בעבודתו, ותיקונו הוא על ידי תשובה, ראשיתה של התשובה בכניעה לה', שכן דבר זה מעמיד את חוסר שלמותינו כנגד שלמותו האינסופית של הבורא ולכן ממוקם כאן שער התשובה. יכולתנו למלא בשלמות את חובתנו כלפי ה' תהיה רק על ידי עשיית חשבון נפש מתמיד ועקבי, דבר המאפשר לאדם לעמוד מול עצמו בצורה כנה ואמיתית, כפי שבואר עניין זה בשער התשובה שהחשבון הוא אחד מענייניה, זהו עניינו של שער חשבון נפש וכאן מקומו. בכדי להגיע באמת לייחוד בלב שלם צריך לפנות את הלב והמחשבה מתענוגי העולם, וצרכי הגוף וקיומו, דבר זה היה גם אחד מהעניינים להם עורר בשער חשבון הנפש, ולכן ממוקם כאן שער הפרישות. שיא חובתנו לה' "שהוא תכלית כל סיבור וסוף כל תקוה" - זו חובתנו לאהבתו ויראתו, והאהבה יכולה לבוא רק על גבי התרחקות מענייני העוה"ז ולכן תכלית הספר וסיומו בשער האהבה.

7. באופן כללי - אמונות ודעות, אור ה' והעיקרים מוגדרים בסדריהם, לעומת הסדר הסמוי של מורה נבוכים [בהקדמה מוגדר העניין כהסרת ענייני הסוד שבו מפני קורא שאינו ראוי], ולעומת חוסר הסדר שנראה על פניו בכוזרי לריה"ל, מתוך זרימה אסוציאטיבית של הדו-שיח בין החבר למלך.
8. הפתיחות לכל שער משמשות להגדרת תוכן השער וחלוקתו הפנימית.
9. עניין היחוד נמנה אצל ראשונים רבים כאחת מן המצוות הראשונות, למשל: באמונות ודעות לרס"ג המאמר הראשון עוסק, וכן בספר המצוות לרמב"ם לאחר מצוות האמונה נמנית מצוות היחוד (עש"ב).
10. מחויבות זו מתוך אי כפיות טובה היא מחויבות מוסרית, עיין מאמר בנושא בספרו של אבי מורי זצ"ל אדרת אמונה, 'שלש ראיות בתורת ישראל' עמ' 55-58 על פי דברים של הראי"ה קוק זצ"ל.

המחבר גם מדגיש שכל חובות הלבבות נכללות בעשרת היסודות האלו, ויש ממש עניין לשנן אותם תמיד במחשבה, ולצורך כך הוא אף מחבר שיר בעשרה בתים, ששינונו יזכיר בכל עת לאדם את יסודי הספר ויעוררהו לקיים את ענייניו. [סוף הספר עמ' שטו]

לסיכום מבנה הספר:

- בירור היחוד בשכל - מציאות ה' האחד האמת הקדמון.
- הכרת ופגישת הא-ל מתוך מציאות העולם.
- הסיבות וגורמי החיוב לעבודת ה'.
- הבטחון וההסתמכות רק עליו.
- ייחוד כל המעשים לא-ל היחיד, וההתנתקות מהשפעות חברתיות שונות.
- הכניעה והענוה כלפי הא-ל היחיד.
- במקרי חריגות ונפילות בקיום המצוות ישנה יכולת התיקון והתשובה אליו.
- התעוררויות חשבון נפש, לבדיקה מתמדת של כל מעשינו.
- התנתקות מההימשכות אחרי תאוות העולם לצורך קיום הדת והעולם.
- האהבה היא תוצאה ישירה ומחויבת מההכנות הקודמות, והיא פסגת המעלות.

יחוד ה'

אם נתבונן היטב נראה שכל הספר טובב והולך סביב עניין הייחוד¹¹, ללא ביסוס יסוד זה, המשך הספר יהיה כבנין ללא יסודות ושורשים. מהו הייחוד? בשער הייחוד מתמודד ר' בחיי כנגד התופעה של יהודים המאמינים בייחוד ה' אך מלותיהם ריקות מתוכן, [פרקים א-ב] "פרט ליחידים מאנשי הייחוד". הייחוד הוא בעצם יסוד הדת ועל ידו "תיבדל האמונה מן השיתוף" [הקדמה], זהו ייחודה של היהדות ביחס לדתות אחרות. וכחלק מחידושו של הספר והדגשתו את 'חובות הלבבות' - טהרת המצפון, יחוד ה' מחויב שיהיה לא רק בפה כמו כל היהודים שמדקלמים את ק"ש בוקר וערב, אלא דבר המבוסס על חקירה שכלית מדוקדקת המביאה להכרה מצפונית פנימית. תופעה רווחת זו של 'אמונת סבתא' המדוקלמת כצפוף הורזיר בקרב היהודים המאמינים עוררה את ר' בחיי לחייב בירור אמונה שכלי¹². אמנם נושא היחוד הוא ציר הספר¹³ אך ניתן לומר שזהו שם אחר למושג 'אמונה', שהרי ברור לכל שאין אמונה

11. ואמנם נדרש עוד בירור מהו היחוד ומה עניינו. באופן כללי אפשר לומר שהייחוד הוא המצע והבסיס להפגש עם המציאות של הבורא, שזה יסוד קיומינו. ובמילים חדות - 'הייחוד הופך את המציאות לנמצאת' (בשם הרב שג"ר).

12. בעניין זה הוא ממשיך את דרכו של רס"ג בהקדמת אמונות ודעות.

13. כאן יש לברר את הדרכתו של הגר"א שהובאה בסדור אשי ישראל בהגהות אהלי חיים אות לח, "ורבינו הגר"א ז"ל היה מתכב ספר מנורת המאור וספר חובת הלבבות, ובמקום שער היחוד היה אומר ללמוד ספר הכוזרי הראשון שהוא קדוש וטהור ועיקר אמונת ישראל והתורה תלויין בו..." ממה חשש הגר"א בלימוד השער הזה? ולפי הסברתנו האם זה כלל יתכן? שהרי כל המשך הספר מבוסס על ראשו עניין היחוד, האם אכן ספר הכוזרי יכול למלא את עניין זה? יתכן שהדגש בדברי הגר"א שיש ללמוד את עניין היחוד מהכוזרי

יהודית ללא יחוד האל. היהדות היא הדת המונותאיסטית הראשונה, שהמרכיב הזה הוא יסודה שתי הדברות הראשונות מתוך עשרת הדברות, ואשר רק אותם שמע עם ישראל באופן ישיר "מפי הגבורה", עניינם יחוד האל והרחקת אל-זר. אך יש להישמר מהגדרה פשטנית ששער הייחוד עניינו 'אמונה', שכן הדגש הוא על יחוד מתוך חקירה שכלית, רק על בסיס הבנה זו יתכן בשחון אמיתי ויחוד המעשים אליו, וכל שאר שערי הספר.

שער הייחוד הינו יחידה נפרדת משאר הספר מבחינת סגנונו ותוכנו. ר' בחיי בעצמו מגדיר בהקדמת הספר [טז] "וכיון שספרי זה במדעי האלהות, נשמרתי בו מן הראיות שהן על פי חוקי ההגיון והמדעים ההכשרתיים, זולתי בשער הראשון, שפעמים לחצני הצורך לכך מחמת עדינות השאלה שבו". ישנו איזה 'לחץ' שחייב את ר' בחיי להשתמש בסגנון הוכחתי מתימטי שלא כדרכו בהמשך הספר".

ר' בחיי מגדיר [פרקים א'-ב'] שהיחוד השלם הוא היחוד בלב ובלשון אחרי הלימוד על כך בראיות בדרך העיון. ישנן שלש הקדמות יסודיות שצריכות להתברר ואשר על ידן יוברר עניין הייחוד: א. אין דבר עושה את עצמו". ב. לכל ההתחלות יש ראשית ותכלית". ג. כל מחובר מחודש. על ידי שימוש בהקדמות אלו מתברר ללא שום ספק שיש לעולם בורא שחידשו ובראו [פרק ו], ובפרקים שלאחר מכן עוסק המחבר באחדות ה' ובתארייו. שני עניינים יסודיים בהגדרת יחוד ה' הם: א] הגדרת האחד האמיתי והאחד הנאמר על דרך ההעברה [פרקים ח-ט]. ב] התארים העצמיים לבורא - מצוי, אחד וקדמון. לאחר בירורים בעניין התארים מסכם ר' בחיי שגם לביורר השכלי ישנו סוף שבו "חייבים אנו להעצור"¹⁴ [נב], "וכוון שהוא יתרומם ויתעלה נעלם מכל נעלם ורחוק מכל רחוק מצד עצמו לא ישיג השכל אלא עניין מציאותו בלבד" [נא] ואסור לנו לנסות בכלל לדמיין את ציורו או אמתת עצמותו.

מצד התגלות הענין האלהי בעם ישראל, שישראל מעידים על אחדות ה' [עיין תוספות חגיגה ג: ד"ה ז'מ']. ויתכן שכיוון גם לחסרונם של יסודות כלליים החסרים בספר כגון: סגולת עם ישראל, נבואה, ארץ ישראל וכדו', ועיין הערה הבאה.

14. בתרגום התיבון "כי אפשר שידחקנו הצורך אליהן מפני דקות מחקרנו בו". עיין בהקדמת הר"י קאפח למהדורתו [לא פלדהיים], בו הוא מציין שוני זה ואף מוסיף שהוכחתו של ר' בחיי מצוטטת מרס"ג, והיא הפשוטה שבהן. [אולי מתכוון לאמונות ודעות מאמר שני א-ב פב-פג] יתכן שדוחק זה נובע מכך שסגנון זה שלט בזמנו בדיונים רותניים, אך דבר זה רק משמש ככלי להסברה ולא כעניין מהותי - שיש צורך דוקא להוכחה שכוון. מהלך דומה לכך מביא הרב א. דסלר במכתב מאליוהו א' 6-175 'הבחנת הדורות במצוות היחוד', הוא מגדיר [בשם הוזהר בשלח] "שהיצה"ר משנה את תכסיס מלחמתו תמיד, ואין דומה דרך הסתתו בדור אחד לדור אחר, על כן גם אופני המלחמה נגדו הולכים ומשתנים כפי דרכי הסתתו". ישנם ג' שלבים בהסתת היצר כנגד עניין היחוד; בדורות ראשונים רצה לגרום לכיבוד משרתי ה', וחובת היחוד לשלול כל הבחנת אדנות משרתיו. בעקבות התרבות היוונית ניסה היצר להסית בכל מיני מופתים וחקירות שיש רשויות שונות וכדו', וחובת היחוד היתה להוכיח במופתים שכליים את אחדות הבורא, ובזו הדרך הלכו רס"ג, חובת הלבבות והרמב"ם. בדורות שאחר כך פיתוי היצר הוא לדבוק בכל ענייני העולם הזה והנאותיו, וחובת היחוד הדבקות בה' לבדו והתעניינות רק בתורתו ועבודתו, ועוד לקמן.

15. עיין אמונות ודעות א, ב; ומורה נבוכים ת; עא.

16. עיין אמונות ודעות א, א; וכוזרי ה, ית.

17. ובהגדרת הרמב"ם "תכלית הידיעה לידע שלא נדע".

כסיכום לשער פונה המחבר לקורא ואומר:

"וכאשר תעמוד, אחי, בדרגה זו של הייחוד בשכלך ותבונתך, יחד נפשך לבורא יתרומם שמו והשתדל להשיג את מציאותו מצד חכמתו ויכולתו וחנינתו ורחמיו ועוצם השגחתו על ברואיו, ושים אותה דרך התקרבותך לפניו, ואז תהיה מכלל מבקשי השם, ואז תשיג מלפניו העזר והסיוע להבינו ולהשיג אמת עניינו - כמו שאמר הנביא ע"ה: 'סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם'".

פסקה זו חושפת לנו את מקומו של הכוח השכלי בבירור יחוד ה' לפי תפיסת ר' בחיי. על האדם למצות את כל היכולת השכלית שלו על מנת להשיג את מציאותו של הבורא, אך דבר זה הינו מוגבל והוא מעניק לעושהו את התואר 'מבקש ה''. מיהו 'מוצא ה'?' למצוא את אמת עצמות ה' זה דבר בלתי אפשרי בכוחות אנושיים, לכך צריך סיוע א-לוהי וזהו 'סוד' שאותו 'מודיע' ה' ליראיו. עניין זה כבר פותח בפנינו את הפתח להבנת היחס בין הבירור השכלי לאהבת ה' הפנימית - על האדם למצות את הבירור השכלי שהוא שיא כוחותיו האנושיים, ולאחר 'השתדלות' זו שהיא בבחינת 'התערותא דלתתא' תבוא אליו הבנה והשגה א-לוהית כ'התערותא דלעילא' שעל ידה ישיג 'אמת עניינו'. את חידודו של מהלך רעיוני זה נראה לקמן בשער האהבה.

שלבי בירור הייחוד

לאחר שעמדנו בקצרה על עניין הייחוד נראה שנוכל להעמיק יותר במבנה הספר. ציר הספר הוא השערים: יחוד, יחוד המעשה, אהבה¹⁸. ציר שעניינו הייחוד והוא מחולק לשלש חטיבות מרכזיות - הבירור השכלי ונגזרותיו, גילוי הייחוד במעשה, והתכלית - מטרת האדם בייחוד, ואפשר אולי לומר - גמול האדם על יחודו את ה'.

כפיתוח העניין של הבירור השכלי שמפורט בשער היחוד, מובאים השערים - בחינה, עבודת ה', ובטחון. עניינם של אלו 'הורדת' הבירור השכלי ל'ענייני בשר' להכרה האנושית מתוך המציאות [בחינה], שכפועל יוצא ממנה מתחייבת גם כלל העשייה הדתית [עבודת ה']. לאחר מכן מבואר עניין הביטחון שהוא דבר מרכזי מאוד בעבודת ה', ור' בחיי מפרט את 'איכות החיים' שהבטחון בה' מקנה לאדם. אפשר לומר שבשער זה מוגדרים הגבולות בין העשייה האנושית לבין הגזירה הא-לוהית²⁰, דבר זה נוגע בפנינה הקשה ביותר²¹ באמונת התורה - הידיעה והבחירה. שערים אלו הם הנגזרות ההכרחיות מהבנת משמעותו של הייחוד - מציאות

18. תהלים כה, יד.

19. האהבה גם היא סוג של יחוד - יחוד הלב. [עניין בפתחת השער, ויבואר בהמשך] שיא חובת הלבנות) היא יחודו.

20. על אף שההגדרה המדוקדקת לכך מצויה בשער עבודת ה': "שנעשה מעשה מי שסובר שהמעשים מסורים לאדם ועליהם הוא מקבל שכר ונענש, לפיכך נשתדל בכל מה שיועיל לנו לפני השם יתעלה בשני העולמות. ונבטח עליו בטחון מי שנתברר לו כי כלל המעשים והתנועות והתועלת והנוק בגזרת השם וברשותו ותחת רסנו, וכי לשם יתעלה הטענה הנצחת על האדם, ואין לאדם טענה על השם יתרוםם ויתהדר" (עמ' קיד).

21. עניין ברמב"ם בהלכות תשובה ה, ה ובהשגת הראב"ד שם.

הבורא ואחדותו. כל השערים האלו הם 'חובות הלבבות' - תובנות פנימיות במהות העולם, שאמנם יש להן השפעות מרחיקות לכת על 'עולם העשייה' של האדם, אך אין הם מתיחסים למעשיו.

כפיתוח העניין של גילוי היחוד בצדדים המעשיים של החיים וקיום המצוות, מובאים השערים - יחוד המעשה, כניעה, תשובה, וחשבון הנפש. שער יחוד המעשה עוסק בדברים שבין אדם לחברתו, וגם כלפי היצר הרע שבו. ליחוד המעשה אין משמעות לגבי חובות הלבבות שהם נושא הספר, שהרי "לא תתכן בהם חניפות" [פ"ג]²² וכל עניינו הוא רק לגבי מצוות האיברים, ובהם צריך להתגלות שמטרת מקיימם היא לשם ה' ולא לשום סיבה אחרת. גורם מידותי מרכזי מאוד באדם ביחס לחברה בה הוא מצוי הוא עניין זחיחות הדעת, ובלשונונו - העיסוק בגאווה ובענווה, ולכן נסמך לו שער הכניעה. הענווה מוגדרת כמידה הראשית והמרכזית ביותר²³ גם בין האדם לבוראו שכל שאר "המידות הנעלות נספחות לה" [פ"ח]. לענווה, בשלבים המתקדמים²⁴ שלה ישנה משמעות מעשית בהרבה מאוד התנהגויות ומעשים ולכן מקומה בחטיבה הזאת. כהנחת עבודה בדיון על קיום המצוות על ידי האדם ברור מהשכל ומהתורה "שהאדם אינו ממלא חובותיו שהוא חייב לפני השם" [פתיחה לשער התשובה]. ולכן כדבר מרכזי מאוד בחטיבה המעשית ממוקם שער התשובה שעוסק בטעויות במשמעות לה' ותיקונם. מיקומו לאחר שער הכניעה מורה על כך שיסוד התשובה וראשיתה היא הענווה²⁵. כמשלים לעניין התשובה הובא שער חשבון הנפש שעניינו ההערה התמידית לאדם על מנת לתקנו, תיקון זה אינו רק פנימי-נפשי, אלא עניינו הוא גם מעשי. ואכן השער מסתיים ב"מעשים שצריך האדם להסמיך לחשבון הנפש", חשבון הנפש משמש כגורם הנעה בעבודת ה', עד למצב ש"יתכנו לו חובות הלבבות והאיברים בלא מאמץ ובלא קושי, אלא בחשק ובזריזות ובחפץ ובהשתדלות..." [עמוד רעו].

תכלית הספר זה שער האהבה ונספח לו קודם, שער הפרישות²⁶. שער הפרישות מפרט את סוגי הפרישות השונים, ומה ראוי לנו לעשות בהתאם לכך. באופן כללי אפשר לומר שמטרת הפרישות היא - יצירת איוון. הפרישות הכללית עניינה תיקון ואיוון שנועד למנוע היסחפות אחרי היצר ותענוגות הגוף, כשהמטרה בכך היא קיום המצב הגופני באופן תקין, דבר שיאפשר את הכשרת הנפש וזיכוכה. והפרישות היחודית לבעלי התורה עניינה השלמת השכל על הגוף כדי לשעברו ליעודים הרוחניים של התורה, ושמירת המיצוע התורתי שבו "קיום הדת והעולם" [פרישות א-ב ועמ' רפא]. איוון זה הוא שיא היכולת האנושית בתיקון וזיכוכ המידות,

22. וכן בסוף השער "נשלם השער החמישי בביאור אופני יחוד המעשה לשם ה' וההישמרות מן החניפות".
23. דבר זה פותח בדורות מאוחרים יותר, כדוגמה לכך אגרת הרמב"ן שכולה סובבת על ענינה של הענווה "שהיא מידה טובה מכל המידות הטובות" ובסופו של דבר מביאה עד לכדי שריית שכינה על האדם.
24. השלב הראשוני בענווה הוא במחשבה ובהכרה "וכאשר תחזק בה יתגלו סימניה על האיברים" (פרק א' עמ' קצה), לפי הרמח"ל במסילת ישרים כב, מחויב הסדר הזה, שכן סדר הפוך גורם לצביעות בהתנהגות.
25. כניעה ח [רי], פתיחת שער התשובה עמוד רטו.
26. אמנם בפתיחה לשער הפרישות הוא מקושר לאחד מענייני חשבון הנפש, אך בתוכנו הוא הבסיס והמצע לאהבה. עיין בפתיחה לשער האהבה (עמ' רצח) הפרישות ביסודה נובעת מיראה, יראה שבונה מסגרת וכלי לאהבה.

איזון זה מאפשר מרגוע לנפש שהוטבעה בגוף הגס, ובהיותה רגועה מהצרכים הגופניים²⁷, היא יכולה להתעורר לטבעה העצמי שהיא 'עצם רוחני' המשתוקק לדומה לו - לדבוק באור ה'. [אהבת ה' פ"א]. הפרישות כשמה מפרישה ומרחיקה גורמים מפריעים ליחוד הלב לאהבת ה', כדי לאהוב משהו אחד באמת צריך לפרוש מכל מיני אהבות זרות אחרות המצויות בלב²⁸, כשהן סותרות את אותה אהבה תמה²⁹. התעוררות האהבה מוגדרת בפרק ג' בשער האהבה כתוצאת עבודה ולא כעבודה - "הדרוש הזה לא יושג לדורשו כי אם לאחר הקדמות מרובות, וכאשר יתקיימו ההקדמות, תצמח מהם האהבה לשם יתרומם ויתהדר, אבל מי שנתכוון לה עצמה אין לו דרך אליה". האהבה "היא היא הדרגות ותכלית המעלות בדרגות בעלי המשמעת לה"³⁰ [פתיחת השער]. כל שערי הספר מכינים את התשתית הנכונה והטובה שעל האדם להשתדל בעבודתה, שתוצאתה תהיה התעוררות האהבה. בראש פרק רביעי בשער האהבה מעלה ר' בחיי שאלת בירור יסודית "האם האהבה ביכולת כל אדם או לאו"? נקודת המוצא לשאלה זו היא שלא כל אחד זוכה לחוות אהבת ה', והשאלה היא - האם זה בכלל ביכולת כל אחד. בתשובה על כך הוא עונה שביכולת רוב האנשים שהשתדלו בכל ההקדמות הנדרשות (כל הספר) לאהוב את ה' במסירות גוף ומזון אך לא במסירות נפש. זאת אומרת שרוב האנשים יהיו מוכנים לאבד מגופם וממונם מתוך אהבת ה', אך המוכנות למסור את הנפש מתוך אהבת ה' זו יכולת על-אנושית שהטבע מתנגד לה³¹. יכולת זו קיימת ביחידי סגולה מבני אדם ואינה "אלא בעזר השם יתרומם ויתהדר להם, שהנחילם ניצחון שלא יתגבר היצר עליהם - גמול השתדלותם בעבודתו וקיומם מצוות תורתו בכנות נפשם וטוהר לבם וזוך מצפונם לפניו, כגון נביאי ה' ובחיריו וסגולתו" [עמ' שד]. לפי דברים אלו היא האהבה, שהוא היא תכליתו הינו מתנת ה'³¹, ואינה מתנת חיים אלא כחלק מעניין הגמול. דברים אלו מדהימים בחידושם - היא העבודה הוא גופו הגמול! מתת האוהב היא האהבה עצמה. השכר הא-לוהי אינו גמול חיצוני לעמל, ואפשר לזכות לו אף בתוך העולם הזה - עולם העבודה. דברים אלו מקנים למידת

27. דבר דומה לכך אומר הרמב"ם בהלכות מלכים יב, ד ובהלכות תשובה ט, א-ב, ושם כתב "...כדי שלא נעסוק כל ימינו בדברים שהגוף צריך להן, אלא נשב פנויים ללמוד בחכמה ולעשות המצוה, כדי שנוכה לחיי העולם הבא...".

28. כדברי המהר"ל בהקדמה לתפארת ישראל "כי אין האהבה לשנים, כי כל אהבה היא דבקות בנאהב ואם דבק בזה אינו דבק באחר".

29. אך תהליך הפוך הוא אפשרי, שכן אדם שאהבת ה' ויחודו ממלאת את כל ישותו יוכל להסתכל על כל המציאות במבט של אהבה, כניסוחו של הראי"ה קוק וצ"ל "האהבה צריכה להיות מלאה בלב לכל" (מדות הראי"ה, אהבה א).

30. דמות המפתח בענייני האהבה היא דמותו של אברהם אבינו, והדוגמה למסירות נפש זו עקידת יצחק, ואף ששם לא מסר אברהם את נפשו אלא את נפש בנו. אמנם לפי מה שכתב בשער עבודת האלוהים שאהבת האב לבנו נובעת מכך שהוא רואה אותו כחלק ממנו.

31. דבר דומה לכך מצינו גם במבנהו של מסילת ישרים לרמח"ל, תכלית הספר היא מידת הקדושה (פרק כו) והמידה עצמה 'תחילתה עבודה וסופה גמול', תוכן הפרק שם מקביל בצורה מפליאה לפרקים בשער אהבת ה', וייתכן מאוד שאת הרעיון הזה ינק רמח"ל ממקום זה.

האהבה מימד א-לוהי נבדל, טרנסצנדנטי, מימד שנראה לנו קשור למושגי נבואה והתגלות שמימית³².

כעת נצטרך לגשר ולקשר את השער הראשון באחרון, בבחינת "נעוץ סופו בתחילתו". וכפי שנאמר לעיל, על האדם למצות את כל יכולותיו האנושיות בטרם יזכה למתת הא-לוהי, החשובה בטובות הא-לוהיות היא החשיבה, ועל כן על האדם למצות את יכולותיו השכליות בבירור יחוד ה' ורק לאחר הרחבת בירור זה ותיקון המעשים על פיו ישנה אפשרות לזכות ביהוד הלב לא-לוהי. התהליך שעובר עובד ה' הוא - תחילה הוא מברר ומכיר לעצמו את המציאות הא-לוהית, שיש א-לוה שהוא מעבר למציאות הבריאה. לאחר מכן הוא מוצא את התגלויותיו של אות א-לוה מתוך המציאות של כל הבריאה, הוא מגלה ש"מלא כל הארץ כבודו". עד מדרגה זו פגש האדם את הבורא שמחוץ אליו, ומעל לזה פוגש האדם את הא-לוה השרוי בכל כולו - האדם נהיה כלי לגילוי הא-לוהות. כלי זה התאפשר לאחר עבודת זיכוך והתנתקות מענייני החומר, שחסמו את גילויה הטהור של נשמת האדם. ואמנם רק לאחר שהבורא מסיר את החציצה האחרונה, רק אז מגיעה האהבה לשיא הופעתה השלימה³³.

סיכום

לסיכום המאמר נוכל לומר שהתבררו שלשה עניינים סביב החיבור 'תורת חובות הלבבות' לר' בחיי. תחילה ראינו כיצד כל תורת חובות הלבבות סובבת סביב עניין הייחוד שהוא יסודה וצירה המרכזי. לאחר מכן פירטנו את ציר זה לג' חטיבות מרכזיות: בירורו בשכל ונגזרותיו, גילוי במעשה, שיא דרגתו והגמול עליו. ולסיום מצאנו שבמדרגת האהבה ישנה רמה שאינה ביכולת ההשגה האנושית אלא רק כמתנה א-לוהית.

32. כאן מן הראוי להכיר עקרון יסודי שטבע הרמב"ם בעניין הנבואה, שעל הנביא מוטלת השתדלות בהכנת התשתית לקבלת הנבואה "חכם, גיבור ועשיר" אך אין זה מחויב שבמציוי השתדלותו ינבאהו ה', כדוגמת ברוך בן נריה תלמיד ידמיה שלא זכה לקבל נבואה. ה' הוא לבדו המשגיח ו'המחליט' בעניין א-לוהי זה.

33. עניין זה מפותח הרבה בחסידות הבעש"טנית. עיין למשל בתניא באגרת הקודש ד, בביאורו את עניין המילה הכפולה. "שהלביש בחינת פנימית נקודת לבבו... בלבושים צואים דמילי דעלמא ותאוות עוה"ז... והיא בחינת ערלה... ועל זה נאמר בביאת המשיח 'ומלתם את ערלת לבבכם'... אך להסיר הקליפה הרקה זהו דבר הקשה על האדם ועל זה נאמר בביאת המשיח 'ומל ה' א-להיך את לבבך וכו' לאהבה את ה' א-להיך בכל לבבך ובכל נפשך למען חיך כלומר למען כי ה' לבדו הוא כל חיך ממש". דברים אלו גם נובעים מההבדל שבין ידיעת מציאותו לידיעת מהותו, ומסתבר שכדי לדעת מהותו יש צורך 'להפגש', ודבר זה ודאי תלוי בהתגלות ה'. החירוש הוא שדרגת 'היחידה שבנפש' היא תמיד ב'יחוד' עם ה', וכל עבודתנו היא להסיר את המחיצות החיצוניות לנקודה זו על מנת להביאה לגילויה, ששיאה עוד תלוי בהתגלות ה'. וכעתר סיכום יש להעיר ש'אהבה' = 'אחד' בגימטריא.

סכימת סיכום

מהלך בירור היחוד לפי ר' בחיי

